

HERMAN VAMBERINING AMIR TEMUR HAQIDAGI MULOHAZALARI

Zikriyoyev Fozilxon Islom o'g'li

Tarix yo'nalishi talabasi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada vengriyalik tarixchi, sayyoh va olim Herman Vamberining “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asaridagi Amir Temur shaxsi yoritilgan. qolaversa Vamberining Amir Temur shaxsi va faoliyati haqidagi fikr-mulohazalari, Amir Temur haqida yozilgan boshqa asarlar bilan solishtirilgan holda ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Herman Vamberi, “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asari, Amir Temur, Movarounnahr, “Tuzuklar”, Mo‘g‘ullar, Amir Husayn, “ko‘ragon”, Sharafuddin Ali Yazdiy, A. Yakubovskiy.

Kirish: Vengriyalik sayyoh Herman Vamberi Eron va Turkistonga sayohati davomida nafaqat o‘sha davrdagi Turkistonni balki uning o‘tmishini ham tasvirlagan. Muallif “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” kitobida O‘rta Osiyo tarixi haqidagi qarashlariga katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘rta Osiyoga Islom kirib kelishidan Shayboniyxonning vafotiga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga olgan bu kitobni Vamberi asosan arab, fors, mo‘g‘ul va turk manbalariga tayanib yozgan bo‘lib, bundan tashqari 1863-yildagi sayohati davrida ko‘rgan va o‘zi uzoq yillik tadqiqotlari davrida to‘plagan qo‘lyozmalaridan foydalanilagan. Bu asarning qiymatiga beqiyos darajada ta’sir ko‘rsatadi. Kitobning o‘qishliligini ta’minlaydi. Kitob “Arablarning hujum qilishi, islomning qabul qilinishi”, “Mo‘g‘ullar istilosi”, “Amir Temur”, “Temuriylar”, “O‘zbeklar va Shayboniy Muhammadxon” kabi bo‘limlardan iborat. Shu o‘rinda bir savol tug‘iladi, Vamberi o‘zining kitobida nega aynan Movarounnahr tarixining ushbu tarixiy davrlarini yoritdi? Birinchidan, venger olimida tariximizning ushbu davrlari katta taassurot qoldirgan. Ikkinchidan,

Vamberi o‘z kitobida G‘arb kitobxon ommasi uchun qiziq va dolzarb mavzuni yoritishi kerak edi. Shuning uchun ham Movarounnahr tarixining Yevropaliklar uchun doim qiziq bo‘lgan davrlarini yoritgan. Movarounnahrda Islom qanday kirib kelgan, Sharqni tiz cho‘ktirgan, Chingizxonning Movarounnahrda yurishlari qanday ro‘y bergan, Oqsoq Temur va Temuriylar tarixi qanday bo‘lgani haqidagi savollar Sharq tarixiga qiziqadigan umuman tarixga qiziqadiganlarni o‘ylantiradigan savollardir. Misol keltiradigan bo‘lsak, birgina Amir Temur va temuriylar tarixiga bo‘lgan qiziqish Yevropada juda yuqori bo‘lib, XV asrdan hozirga qadar Temur tarixiga oid yuzlab tarixiy asarlar va sahna asarlari yaratilgan. Amir Temurning “Tuzuklari” esa Yevropada shuhrat qozongan. Usmonli turklar sultoni Boyazidni yengani sharafiga Fransiyada Amir Temurning oltindan haykalchasi yasaladi. Italyan va ingliz dramaturglari Temurga bag‘ishlab pyesalar yozishadi. Bularning barchasi yevropaliklarning Movarounnahr tarixiga xususan Temur tarixiga qiziqishlari yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Vamberining asarida ham Amir Temur asosiy planga olib chiqiladi. Yevropaliklar uchun har doim qiziq bo‘lgan mavzuga katta o‘rin berilishi asarning tezda shuhrat topishiga olib keladi.

Asosiy qism: Herman Vamberi o‘zining asarida Amir Temur shaxsiga katta o‘rin bergan. Mo‘g‘ullar bosqinidan so‘ng xarobaga aylangan Movarounnahrni keyingi asrlarda Chig‘atoy va uning avlodlari boshqaradi. Dastlab Chig‘atoy ulusi tarkibida bo‘lgan Movarounnahr keyinchalik alohida boshqariladi. Asta-sekinlik bilan Movarounnahrda mo‘g‘ullar mahalliy aholi bilan aralasha boshlaydilar. Natijada ularning avvalgi kuch-qudrati sinadi. Bu esa mahalliy hukmdorlarning kuchayishiga sabab bo‘ladi. Hokimiyat uchun kurashlar kuchayadi. Mahalliy kuchlar tomonidan Chingiziy shahzodalar tez-tez almashtirib turiladi. Movarounnahr boshboshdoqlik davriga kiradi. Ana shunday vaziyatda kurash maydoniga Amir Temur kirib keladi. Vamberi o‘zining asarida shunday yozadi: “Barlos urug‘ining ko‘ragon tarmog‘idan Temurbekning maydonga chiqishi buyuk hodisa bo‘ldi. Bu shaxs Ovrupada Tamerlan yoxud Temurlang nomi bilan

mashxurdir”^[1]. Vamberi Amir Temurning nasl-nasabiga to‘xtalar ekan uni barlos urug‘ining ko‘ragon tarmo‘gidan ekanligini ta’kidlaydi. Ma’lumki, manbalarda Amir Temurga ko‘ragon nomi Chingizxon avlodidan bo‘lgan qizlarga uylangani uchun berilgan deyiladi. Ya’ni ko‘ragon so‘zi mo‘g‘ulchada “xonlarga kuyov” degan ma’noni ham anglatadi. Yana boshqa manbalarda ko‘ragon so‘zi “ko‘rkam” ma’nosini bildirishi haqida ham fikrlar ham bor. Bugungi kunda ham barlos urug‘iga mansub odamlar bugungi kunda ham o‘z ko‘rkamliklari bilan ajralib turishadi. Vamberi ham Amir Temurning ko‘ragon taxallusini chingiziylarga bog‘liq bo‘lganligi uchun emas balki barlos urug‘ining “ko‘rkam”laridan bo‘lgani uchun berilganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni to‘g‘ri deb bilgan. Bu ma’lumot kamdan-kam manbalarda xususan, Vamberining asarida uchraydi. Amir Temur haqida katta izlanishlar olib borgan rus tadqiqotchisi A.Y.Yakubovskiy Amir Temurning “ko‘ragon” taxallusini chingiziylarga kuyov bo‘lgani uchun olganini ta’kidlaydi. Rus sharqshunosi A.Y. Yakubovskiy shunday yozadi: “U vaqtlarda Chingizxon va uning urug‘ining obro‘si shu qadar kuchli bo‘lganki, faqat Chingizxon urug‘iga mansub kishi xon bo‘la oladi degan va turmushda qat’iy o‘rnashib qolgan tasavvurga qarshi chiqishga jur’at etuvchi biror kishi topilmagan. XIII–XIV asrlardagi kishilarning siyosiy ongida bu tasavvurning naqadar mustahkam o‘rnashib qolganligini shu narsadan bilish mumkinki, mashhur Temur “xon” unvonini olmay o‘zini amir deb yuritgan va o‘zining “go‘rgon” (kuyov) deb atalishi va shunday qilib, Chingizxonga qavm-qarindosh hisoblanishi bilan faxrlangan”.

Vengriyalik olim Amir Temur shaxsiga to‘xtalar ekan uning Yevropada mashxur bo‘lgan sifatiga ya’ni oqsoqligiga ham izoh berib ketgan. Vamberi asarni yozishda asosan arab tarixchilarining asarlariga murojaat etadi. Bilamizki, arab tarixchilari Amir Temurga muxolif o‘laroq uni ta’riflashgan. Uning shaxsiga aloqador turli xil asossiz ma’lumotlarni o‘z asarlarida keltirishganiga ham guvoh bo‘lamiz. Masalan arab tarixchisi Ibn Arabshoh o‘z asarida Amir Temur qo‘y o‘g‘irlab ketayotganda qo‘yning og‘irligidan oqsoqlanib qolganligini va keyinchalik

shuning kasriga oqsoq bo‘lib qolganini yozadi. Lekin bilamizki Amir Temur Seyistondagi janglarning birida oyog‘idan jarohat oladi va shuning ta‘sirida oqsoq bo‘lib qoladi. Vamberi ham Amir Temurning oqsoqligi jangdagi jarohat bilan bog‘liqligini yozadi. Bundan tashqari Amir Temurning “Tuzuklar”ida ham Amir Temur Seyistondagi janglarda jarohat olganini va ikki oy yotib qolganini yozadi.

Vamberi Temurni tasvirlar ekan uning yoshligidan suvoriylik va musulmonchilik ruhida tarbiyalanib mo‘g‘ullarni daf qilish fikrida o‘sganligini yozadi. Shuningdek Temurning o‘zi haqida “Tuzukot”ida yozganlarini keltirib o‘tadi: “Men o‘n yoshimda o‘zimda favqulodda hukmronlik va ulug‘lik alomatlarini his qildim. O‘z oldimga keluvchi har bir kishini sezilarli darajada g‘urur va layoqaqat bilan qabul qildim. O‘n sakkiz yoshimda o‘zimning suvoriylik va ovchilik hunarim haqida ko‘p o‘yladim . Umrinni Qur‘on o‘qish, shatranj o‘ynash va ot minish mashqlariga sarf etdim. ”^[2]Vamberi Temurning yoshligidan qobiliyatli bo‘lganini va kelajak maqsadlarini avvaldan aniq belgilab olganligi haqidagi ma‘lumotlarga ko‘p o‘rinda urg‘u berib o‘tadi. O‘z fikrlarini Temurning “Tuzukot”ida yozgan so‘zlari bilan isbotlaydi. Qolaversa, Vamberi Amir Temurni ba‘zi bir tarixchilar singari yaxshiy hukmdor sifatida tasvirlamaydi, balki buni qoralaydi ham buning dalili sifatida “Temur tuzuklari”dagi ma‘lumotlar, mamlakatni ma‘muriy boshqarish tartibini keltiradi. Umuman asarda ko‘radigan bo‘lsak Vamberi “Temur tuzuklari”dan juda ko‘p foydalanganiga guvoh bo‘lamiz. Buni Vamberi Amir Temurga muxolif bo‘lgan arab tarixchilarining asarlaridan va mahalliy tarixchilarning Amir Temurni madh etuvchi asarlaridan ko‘ra Amir Temurning “Tuzuklari”ga ko‘proq ishonganligi bilan ham izohlash mumkin. Asarda ham u “Temur tuzuklari”ning samimiy va ishonchli yozilganini ta‘kidlab o‘tadi.

Vamberi asarida Amir Temurning yurishlariga va davlat qurish jarayonlariga katta o‘rin ajratadi. U Amir Temurning harbiy mahoratini alohida ta‘kidlab o‘tadi. Mashhur “Loy jangi”da Temurning harbiy ehtiyotkorligi va saboti qo‘shinni to‘liq halokatdan saqlab qolganini yozadi. Bundan tashqari Temur sulhpatvar inson

ekanligini, urushdan ko‘ra sulhni afzal ko‘rishini ham qator misollar bilan ko‘rsatib beradi. Amir Husayn va Amir Temur o‘rtasidagi ziddiyat qanchalik chuqur bo‘lmasin Amir Temur uni kechirganini, unga og‘ir ahvolda yordam qo‘lini cho‘zganini yozadi. Vamberi Amir Husaynni Amir Temur emas balki o‘zining amirlari o‘ldirganligi haqida ma’lumotni keltirib o‘tadi: “Mirxondning rivoyatiga qaraganda, «Hoji bo‘lish uchun Ka‘baga bormoqchi va u erda o‘z gunohlarini ko‘z yoshlari bilan yuvmoqchi» edi. Temur shunda olijanoblik ko‘rsatdi. Suyukli xotining akasini afv etdi. Lekin uning saroyidagi to‘ralar Husayn tufayli tortgan azoblari-yu, tahqirlanishlarini unutmagandilar. Ular Husaynning joniga qasd etdilar. Garchi Temur bunga uzoq vaqt qarshilik qilsa-da, keyinchalik rozilik bergan bo‘lsa kerak. Uning yoshlikdagi quroldosh o‘rtog‘i, baxtsiz raqibi minoradan irg‘itildi. U oxirgi daqiqada shu joyga qochgan edi.”^[3] Amir Temur va Amir Husayn o‘rtasidagi munosabat Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnomasida” ham xuddi shunday yoritilganiga guvoh bo‘lamiz. “Zafarnoma”ning “Hazrat Sohibqironning Husaynbek ustiga cherik tortib borg‘oni va zafar qilg‘oni” bo‘limida yoritilgan voqealar Vamberining yozganlaridan deyarli farq qilmaydi. Shuningdek Amir Temurning Xorazm va Oltin O‘rda bilan munosabatlarini ham keltirib o‘tadi. Xorazm hukmdori Yusuf so‘fi Amir Temurga ko‘p marta xiyonat qilgan bo‘lsa ham Amir Temur har gal uni kechiradi va oradagi munosabatlarini nikoh bilan mustahkamlaydi. Vamberi Amir Temur va Xorazm o‘rtasidagi munosabatlarni yoritishda to‘g‘ri pozitsiyani tanlagan. Chindan ham Amir Temur Xorazmga 5 marta yurish qiladi va har gal Yusuf So‘fini yengadi. Ammo Yusuf so‘fi Amir Temurga nisbatan har gal xiyonat qiladi. Bu ko‘plab tarixiy manbalarda ham bugungi kun tarix kitoblarida ham shunday yoritiladi. Oltin O‘rda xoni To‘xtamishga nisbatan ham Amir Temur shunday yo‘l tutadi. Vamberi Xuroson va Eron ustiga yurishlar davrida ham Amir Temurning o‘z xohishi bilan taslim bo‘lgan shaharlarga tegmaganini bunday shaharlardan faqat keyingi shaharlarga yo‘l sifatida

foydalanganini, shahar aholisiga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lganini ularning xavfsizligini ta'minlaganini yozadi.

Vengriyalik olim Amir Temurning nafaqat ulkan davlat tuzganini balki unda qonun ustuvorligini ta'minlaganini ham alohida e'tirof etadi. Davlatni boshqarishda Qur'oni karimdan va Chingizxonning "Yasoqlar"idan foydalanganini ta'kidlab o'tadi. Ibn Arabshohning Amir Temur Qur'ondan ko'ra Chingizxon Yasoqlarini xush ko'rishi haqidagi ma'lumotini Vamberi inkor etadi. Amir Temurning yoshligidan musulmonchilik ruhida tarbiyalanganini va Qur'onni juda hurmat qilishini lekin Chingizxon Yasoqlarining davlat boshqarishdagi ahamiyatini hisobga olib uni ham yoqlaganini keltirib o'tadi. Temurning davlat boshqaruvi sohasidagi ishlari chindan ham taxsinga loyiqdir. Vamberi ham buni o'z asrida ta'kidlagan.

Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" asari Movarounnahr tarixini Yevropa kitobxon ommasi uchun ochib berdi. Muallif aytib o'tganidek Yevropaliklar uchun Movarounnahrning birinchi tarixi bo'lgan ushbu asarda tariximizning eng yorqin sahifalari o'rin olgan. Ana shu sahifalardan biri shubhasiz Amir Temur tarixidir. Muallif asarida eng katta o'rinni Amir Temur faoliyatiga beradi. Chunki Amir Temur shaxsi nafaqat Movarounnahr uchun balki G'arb uchun ham qiziq bo'lgan, hozirgacha o'rganilayotgan mavzudir. Amir Temur shaxsining o'zi bir tarix bo'lsa uning faoliyati yana bir tarixdir. Vamberi o'z asarida Amir Temur shaxsiga ham uning faoliyatiga ham ma'lum darajada to'xtalib o'tadi. Asarni o'qish jarayonida ko'ramizki, Vamberi Amir Temur shaxsiga betaraf tomondan yondashadi. Arab tarixchilarining asarlaridagi kabi Amir Temurga nisbatan muxoliflik ruhi Vamberi asarlarida sezilmaydi. Temuriylar davri tarixchilarining Amir Temurni ulug'lovchi asarlarining ta'siri ham asarni o'qish jarayonida ko'zga chalinmaydi. Vamberi Amir Temurning faoliyatini ham xuddi shunday betaraflik ruhida, tarixiy-siyosiy jarayonlarni to'g'ri tahlil qilgan holda yoritadi. Asarning ushbu jihatlarini inobatga olib shuni aytish mumkinki, asar Yevropa kitobxon ommasi uchun Amir Temur va Movarounnahr tarixini o'rganishdagi eng asosiy va ishonchli manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Herman Vamberi. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” “Gafur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nahriyoti”. “Toshkent-1990”. 21-bet
2. Herman Vamberi. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” “Gafur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nahriyoti”. “Toshkent-1990”. 21-bet
2. Herman Vamberi. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” “Gafur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nahriyoti”. “Toshkent-1990”. 21-bet
3. . Herman Vamberi. “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” “Gafur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nahriyoti”. “Toshkent-1990”. 23-bet